

Konrad Lorenz vorbind cu animalele: aşa-zisul rău și păcatele lumii civilizate

Dragoș DRAGOMAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
 “Lucian Blaga” University of Sibiu, Faculty of Social Science and Humanities
 Personal e-mail: dragos.dragoman@ulbsibiu.ro

Konrad Lorenz Talking to the Animals: The So-Called Evil and the Civilized Man's Deadly Sins

The current state of the Western civilization cannot be understood with no appeal to the intricate relationship between culture and nature. Based on the major findings produced during the last decade by ethology, and more especially by Konrad Lorenz, the article explores several key issues defining the Western civilization decay. The overcrowding of the cities, the low levels of social capital, the economic competition, the marketization of the everyday life, the decay of senses, the denial of genuine tradition, the destruction of the environment and the spread of weapons of mass-destruction, all point towards a significant pathological transformation of the modern society.

Keywords: Western world, modernity, ethology, cultural development.

În discuția despre cine suntem și cum am ajuns să fim ceea ce suntem azi, occidentalii moderni, un loc aparte îl are opoziția natură / cultură. Fără îndoială, această întrebare este crucială. Ceea ce ne-a adus aici este o cultură anume, azi dezorientată și inconsistentă în ciuda „progresului” pe care ni-l promitea optimist cu puțin timp înainte? Sau suntem ceea ce inevitabil trebuia să fim, inevitabil din punct de vedere al programului genetic înscris indelebil în noi? Întrebarea, dar mai ales răspunsul, nu sunt lipsite de prejudecățile ideologice, adică exact de perspectiva *a priori* pe care o preferăm fiecare dintre noi. Comparația cu lumea animală ar putea aduce câteva răspunsuri. Dar și aici perspectiva abordată este covârșitoare. Dacă totul se poate învăța, așa cum cred behavioriștii studiind exclusiv mecanismele de învățare ale animalelor evoluat, instinctul primar și agresiunea ar trebui treptat înlocuite. Dacă suntem azi ceea ce suntem, înseamnă că mecanismele de învățare sau „profesorii” sunt responsabili pentru lumea în

care trăim. Dacă lărgim aria comparației, renunțând să tragem concluzii doar prin studiul organismelor superioare, în special cel al șobolanilor, primatelor și oamenilor, atunci acceptăm perspectiva etologiei, așa cum este ea expusă de Konrad Lorenz.¹

Fără a nega descoperirile importante realizate de behavioriști, pe care îi laudă pentru metodele ingenioase și tehnicile de cercetare inovatoare, Lorenz reamintește locul mecanismelor înnăscute, mai ales al celor motorii. Aici ereditatea poate fi pusă ușor în evidență prin comparațiile comportamentelor, dar și ale mecanismelor de declanșare la diferite niveluri și tipuri de stimuli. Concluziile importanței filogenezei nu trebuie însă să ducă la supraestimarea argumentelor ideologice, așa cum nici Darwin nu ar fi crezut că studiul său despre distribuția geografică a diferențelor dintre specii, deci despre importanța ecologiei în evoluția vieții, va ajunge un „ism”.²

Nu putem înțelege existența noastră ca ființe vii fără

înțelegerea acestor mecanisme înnăscute. De fapt, care este importanța acestor mecanisme senzoriale și motorii pentru lumea modernă? Cum sunt ele încorporate în cultura noastră? Cum trec ele puțin observate, pentru că sunt considerate „naturale”? Fără să insiste prea mult asupra acestor exemple, Lorenz le enumeră în descrierea diferitelor mecanisme studiate. Le va dedica mai târziu un volum separat.³ Pentru început, să trecem repede în revistă câteva mecanisme dintre cele enunțate de Lorenz, unele folosite cu abilitate de industria modernă și de marketingul omniprezent, dacă nu chiar omnipotent. Unele aspecte fizice, caracteristici momentane sau adaptate, declanșează reacții la stimuli „exagerați”. Folosind falsuri care imită anumite caracteristici, etologii au pus în evidență diferite comportamente sexuale, de răspuns sau de ocrotire a puilor la diferite specii de moluște, pești sau păsări. La fel, și omul dispune de astfel de mecanisme înnăscute de declanșare (MID) a unor comportamente ce răspund unor stimuli-cheie, cu caracteristici exagerate.⁴ Remarcând sensibilitatea crescută a oamenilor la astfel de stimuli, industria modernă nu a pierdut nici o clipă. De exemplu, păpușile imită caracteristicile bebelușului, anume o hipertrofie a caracteristicilor fizice specifice vârstei fragede, ce declanșează mecanismul de protecție și grijă accentuată, de unde expresia remarcată de Lorenz că un copil este frumos ca o păpușă. În fapt, tocmai păpușile sunt cele confecționate astfel încât să declanșeze mecanismele înscrise filogenetic. Dar cea care pare să fi exploatat cel mai bine aceste mecanisme este industria alimentară. Factorii „exagerați” (supra-normali) ce funcționau pentru omul preistoric la întâlnirea sa cu alimente dulci, concentrate, crocante, au dus la apariția unei serii interminabile de alimente cu slabă valoare nutritivă, grase și îndulcite, ieftine și omniprezente, cele mai multe pe bază de făină de grâu. Profitul industriei alimentare nu poate fi aici detașat de efectele sociale, otrava culturală a alimentelor de slabă calitate, întreținută prin marketing, fiind responsabilă de răspândirea tulburărilor digestive pe scară largă, așa cum subliniază Lorenz.

La fel se întâmplă și în cazul apetenței condiționate pentru stări de repaus, adică evitarea configurației de stimuli „dezagreabili” ce duc la stări de neplăcere. Starea de repaus pe care animalul o caută eliberându-se de stimulii jenanți, dezagreabili, nu se confundă cu o stare de imobilitate sau de somn, ea înseamnă doar că animalul este „lăsat în pace” de un stimul care, atât timp cât acționează asupra lui, nu-i permite să facă nimic altceva decât să se elibereze de stimulul însuși.⁵ Cum stimulii dezagreabili au efecte nefaste pe termen lung și amenință supraviețuirea individului, nu este deloc de mirare că eliminarea acestei amenințări are un efect de condiționare mai puternic decât orice derulare a unui act-recompensă. Altfel spus, eliminarea condițiilor insuportabile este mai importantă decât orice altă

recompensă. Este rațional, necesar și satisfăcător ca omul să se sustragă situațiilor conflictuale, tensiunii patogene ce sunt specifice stresului. Din nefericire pentru oameni, remarcă Lorenz, efectul de recompensă este același dacă ei ajung să elimine tensiunea prin folosirea unor produse farmaceutice sau prin controlul real al situației de stres.⁶ Industria farmaceutică este și aici interesată de propagarea, prin marketing, a unei imagini favorabile eliminării situației de stres, durere, iritație, prin eliminarea simptomelor, nu prin determinarea și eliminarea cauzelor. Reclamele bine realizate vând zilnic iluzia unui comportament iresponsabil, de cele mai multe ori sub forma unui exces alimentar, re-compensat prin efectul miraculos al pastilelor salvatoare, veșnic la îndemână prin grija producătorilor și distribuitorilor. Cei din urmă domină azi spațiile comerciale cele mai bine expuse, transformând orice plimbare pe un bulevard într-o derulare monotona de medicamente frumos ambalate și prezentate.

Trecând în revistă comportamentele cu motivație multiplă, Lorenz insistă asupra puținelor cazuri în care se poate observa efectul inhibitor complet al unui sistem de comportament asupra altuia. Excepția este comportamentul de fugă, datorită importanței sale pentru conservarea speciei. Chiar și la om, declanșarea lui duce la inhibarea tuturor celorlalte sisteme de comportament înnăscut, din nefericire însă și funcțiile superioare ale învățării. Frica îndobitoceste, altfel spus.⁷ Iar sistemele totalitare ale secolului XX au dat dovada rafinării extraordinare a mecanismelor de producere și întreținere a fricii. Polițiile politice din toate aceste regimuri au practicat represiunea cotidiană, disproporționată și nepredictibilă, tocmai pentru a menține niveluri ridicate ale fricii.⁸ Dar și în libertate, frica este întreținută de numeroase medii de informare în masă, care-i bombardează pe utilizatori cu o multitudine de știri alarmiste și uneori panice. Ele nu inhibă doar funcțiile superioare ale învățării, ci și discernământul. Cultivarea discernământului, în schimb, ar duce la suprimarea unor astfel de știri, la trecerea lor în derizoriu, cel puțin. Dar lipsa discernământului este una din caracteristicile cele mai marcante ale societății de masă capitaliste actuale.

Cultivarea funcțiilor superioare ale învățării, discernământului și mai ales ale spiritualității ar putea fi depășirea limitărilor naturale. Prin artă și iubire, oamenii ar putea fi eliberați cel puțin parțial de constrângerile evoluției naturale. Aici ar putea ei da expresia nobleței sufletești. Chiar și animalele, constată Lorenz, demonstrează atitudini și comportamente ludice ce ne duc cu gândul la forme artistice omenești. Putem compara activitățile motorii de tip explorare sau joc la diverse animale cu activitățile omenești, dar ele sunt totuși programate filogenetic. De cele mai multe ori ele sunt activități în vid, mai ales cele

locomotorii, care se pot transforma, la niveluri mari de intensitate, în comportamente de fugă sau apărare. Ceea ce declanșează aceste comportamente animale sunt nivelurile de potențial de activitate specifică (PAS) autonomă a mișcărilor instinctive.⁹ Derularea lor în vid, deci fără scop precis, poate da impresia unui joc. De fapt, subliniază Lorenz, aici operează, fără a fi evident pentru necunoscători, un mecanism de obținere a unui efect motor important cu consumul de energie cel mai redus. Jocurile „pure”, în care comportamentul explorator trece în subsidiar, sunt astfel bazate pe exploatarea unor surse externe de energie, deci care nu costă nimic.¹⁰ Aici zborul păsărilor, al corbilor în special, dar și jocul vidrelor și al delfinilor, se aseamănă în eleganță artistică cu dansul, probabil cea mai veche formă de artă omenească.

Procese motorii și comportamentale ce intră în joc se află la baza oricărei activități artistice omenești. La animale, satisfacția funcțională este înscrisă în mod teleonomic în procesul de învățare, care tinde să facă mișcarea mai armonioasă, mai elegantă, mai economică. Acesta este un obiectiv pur utilitar, ce poate fi atins prin raportul armonios dintre diferitele elemente motorii, la fel cum la nivelul coordonării relative, mișcările armonioase se dovedesc mai stabile și mai funcționale.¹¹ Satisfacția funcțională eliberată de funcția sa teleonomică, de conservare a speciei, poate transforma jocul, care își poate astfel dobândi propriile reguli, eliberând creativitatea și transformând omul într-un veritabil *Homo ludens*.¹²

Evoluția societății moderne nu pare însă să confirme optimismul pe care l-ar putea produce detașarea semnificativă de constrângerile filogenezei. Colectiv, evoluția se însumează în occidentul european în conținutul unui proces al civilizației care a transformat moravurile.¹³ Fie că este vorba de felul în care ne comportăm la masă, de funcțiile naturale, de satisfacerea nevoilor firești, de relațiile sexuale sau de modificarea agresivității, toate transformările sunt în strânsă legătură cu modificarea raporturilor de forțe de la nivelul societății în ansamblul său. Comportamentele determinate de un ansamblu de tabu-uri și sentimente de rușine și de jenă inoculate printr-un proces de condiționare artificială ajung la expresia lor cea mai extinsă și constrângătoare în epocile cele mai „democratice” ale societății industriale.¹⁴

În cazul nevoilor fiziologice, eliminarea satisfacerii lor din viața publică, reglementarea și modelarea vieții pulsionale care le conduce au fost însoțite de elaborarea unui dispozitiv tehnic capabil să ducă la suprimarea unor astfel de funcții în cadrul social. Ca și în cazul tehnicii de alimentație, procesul modificărilor psihice, ridicarea pragului rușinii și sensibilitatea față de experiențele „penibile” nu ar putea fi totuși explicate unilateral, cu atât mai puțin prin evoluția tehnicilor și științelor.¹⁵ Dar când restructurarea generală a relațiilor

interumane a generat o transformare a nevoilor omenești, realizarea unui dispozitiv tehnic în acord cu noile norme a contribuit decisiv la fixarea noilor obișnuințe, precum și la reproducerea permanentă și la răspândirea normelor. Acest lucru se observă mai ales în cazul copiilor, cărora li se cere să accedă foarte repede la nivelul de pudoare și de sensibilitate marcată care nu este, de fapt, decât rezultatul unui proces de secole. Și chiar dacă părinții par să fie primii agenți, instrumente adeseori imperfecte ale condiționării, în fapt întreaga societate, toată rețeaua socială în care tânărul este încadrat exercită prin mii de intermediari o presiune constantă pentru a-l modela mai mult sau mai puțin perfect după propria sa imagine.¹⁶ Iar dacă presiunea exercitată de societățile anterioare față de membrii lor era deja importantă, ea era totuși minimă în comparație cu presiunea actuală. În perioada aristocratică, subliniază Elias, reprimarea tendințelor și pulsuniilor era justificată prin respectul datorat persoanelor mai sus plasate în ierarhia socială. În epoca actuală, argumentele invocate în favoarea renunțării, a regulării pulsuniilor, a reținerii, nu se mai referă la persoane anume, ele depind acum de constrângerile mai puțin vizibile și mai puțin personale produse de interdependența socială, diviziunea muncii, piața și competiție. Toate postulează reținerea și regularea emoțiilor și instinctelor în așa manieră încât individul are impresia că acționează și reacționează din proprie inițiativă.¹⁷ Mai mult, societatea reprimă componenta de plăcere pozitivă a anumitor funcții generând sentimente de angoasă, sau transferând-o domeniului privat, în „eul” individual, în „intimitate”. Societatea face efortul susținut de a-i condiționa pe membrii săi de așa manieră încât aceștia să nu resimtă față de aceste acțiuni decât emoții negative, de neplăcere, de jenă sau de scârbă.¹⁸ Treptat, între indivizi, între corpurile lor, se ridică un zid de pudoare temătoare și de repulsie emoțională al cărui autor este această condiționare, marcând ultima fază a civilizației noastre, care desemnează corpul drept o zonă profund periculoasă.¹⁹

Prin condiționarea la care copiii sunt supuși de-a lungul copilăriei, tendințele pulsionale au dispărut din conștiința trează a adulților. Doar psihanaliza le mai identifică sub forma tendințelor nerealizate și nerealizabile (*unauslebbar*) ce aparțin „subconștientului” sau „stratului oniric”. Dar manifestarea lor denotă un caracter de „infantilism” rezidual, asta pentru că normele noastre sociale le cer indivizilor reprimarea și transformarea lor completă.²⁰ Orice altă atitudine în societate reprezintă un pericol și reprezintă o devalorizare a reținerii ce a fost impusă. Elias remarcă faptul că accentul emoțional atașat adesea exigențelor morale și severitatea agresivă cu care ele sunt formulate sunt reflexe în fața pericolului care amenință, în cazul fiecărei transgresiuni a limitelor stabilite, echilibrul instabil al tuturor acelor pentru care comportamentul

standard al societății a devenit o „a doua natură”. Aceste reflexe sunt simptomatice pentru angoasa care-i cuprinde pe indivizii societăților moderne când observă o amenințare, oricât de îndepărtată, față de structurile proprii lor economii pulsionale și prin asta chiar de existența lor socială, față de ordinea vieții lor sociale.²¹ Acest lucru este posibil pentru că civilizarea a dus la transformarea relațiilor sociale în așa fel încât constrângerile reciproce să genereze, în interiorul fiecărui individ, o auto-constrângere, să ducă la formarea unui „supra-eu” tot mai accentuat.²²

Cazul cel mai relevant pentru formarea auto-constrângerii ca efect al presiunilor sociale reciproce exercitate în societatea „civilizată” este cel al societății de curte.²³ Această societate de curte nu este altceva decât un grup, chiar dacă de elită, deci regula sociologică descrisă de Elias are o aplicabilitate mai extinsă. Imediat ce un grup, o castă, un strat social ajung să ocupe o poziție elitară stabilă și să trăiască departe de mase, fiind constrânse de presiuni venite de jos dar și de sus uneori, simpla apartenență la acest grup are, pentru cei care fac parte din el mai mult sau mai puțin total, caracterul unei valori absolut autonome, caracterul unui scop în sine. Menținerea distanțelor este deci mobilul decisiv al comportamentului lor și matricea în care comportamentul se formează. Pentru membrii unei astfel de elite, subliniază Elias, valoarea existenței lor nu are nevoie de nici o justificare, cu atât mai puțin de o justificare utilitară.²⁴ Altfel spus, simbolurile și ideile prin care membrii unei astfel de elite își exprimă scopul și motivațiile comportamentului lor îmbracă întotdeauna forma unui fetiș de prestigiu. Constrângerea „onoarei”, ca motivare a actelor individuale, ca valoare în sine, este o constrângere vizând salvagardarea existenței unui membru al elitei în calitate de individ ce se detașează de tagma oamenilor comuni.²⁵ Pentru membrii elitei specifice aceluia *Ancien Régime*, decorarea casei și a parcului, decorarea camerelor, în funcție de tendințele modei, relațiile diferențiate și foarte sofisticate între soți, subliniază Elias, nu erau doar inițiativele agreabile ale unui individ anume, ci *exigențe vitale* ale vieții sociale. Conformarea la aceste exigențe era condiția *sine qua non* a considerației sociale, a succesului în „lume”.²⁶ Această permanentă presiune nu era posibilă decât prin fuziunea, prin indistinția dintre viața publică și cea privată ce se desfășura la curte. Abia mai târziu, în epoca modernă urbană și industrială, a fost posibilă trecerea tuturor gesturilor și faptelor elaborate de societatea de curte din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea în cadrul vieții private, pentru a lăsa doar viața profesională burgheză supusă constrângerii interacțiunilor reciproce și a modelării sociale. Dar pentru omul societății de curte, o astfel de distincție nu exista încă. Așa că, la orice oră din zi, atitudinea sa putea să devină decisivă pentru succesul sau insuccesul său social. De aceea controlul social se exercita atât de

direct asupra tuturor sferelor de activitate și asupra tuturor comportamentelor.²⁷

Pentru a sesiza evoluția constrângerilor reciproce și a rezultatelor lor, atenția trebuie îndreptată asupra lanțurilor de interdependențe în schimbare, în trecere de la niveluri mai puțin solide, mai puțin structurate decât cele ce se instituie ulterior. Când un anume punct de evoluție este atins, când aceste lanțuri de interdependențe au o anumită lungime, densitate și soliditate, ceea ce se schimbă este chiar natura constrângerilor pe care oamenii le exercită unii asupra altora. Iar unul dintre efecte este chiar transformarea unui număr cât mai mare de constrângeri exterioare în auto-constrângeri.²⁸ De altfel, comparând oamenii noi cu cei aflați la un nivel de civilizație anterior, se poate constata că ei sunt angrenați în formații umane mai puternic organizate, mai extinse, marcate de contacte mai numeroase, mai variate, mai instabile. De aici și dependențele lor directe și indirecte mai numeroase și mai variate, de unde și cerințele formulate de aceste noi formații sociale față de membrii lor de a adopta un control de sine mai atent și mai meticulos.²⁹ Această evoluție a constrângerilor reciproce la nivel social explică rolul crescut al auto-constrângerilor, dar și presiunea exercitată asupra copiilor de a internaliza rapid valorile generate de un proces amplu, care s-a întins de-a lungul secolelor, pe măsură ce interacțiunile sociale au crescut în intensitate și cuprindere.

„Civilizarea” vieții cotidiene, regularizarea pulsuniilor și instinctelor, elaborarea unui cod comportamental din ce în ce mai rafinat și complex, nimic nu poate fi conceput în afara procesului paralel și constrângător de monopolizare a violenței fizice. Teoria generală a lui Elias este că există o strânsă interdependență între structurile sociale și structurile emoționale.³⁰ Dacă occidentul european atinge un asemenea nivel de sofisticare a codurilor de comportament, asta se întâmplă pentru că logica pulsuniilor individuale suferă același mecanism constrângător precum monopolizarea resurselor de putere în mâna unui grup restrâns, tot mai restrâns de deținători ai șanselor de reușită politică. Când, într-o regiune dată, puterea centrală se întărește, când îi obligă pe oamenii dintr-un teritoriu mai mult sau mai puțin extins să trăiască în pace, se constată și o transformare progresivă a afectivității și a economiei pulsionale.³¹ Centralizarea puterii politice este, deci, mecanismul prin care actorii sociali se manifestă tot mai „rațional” pe măsură ce violența fizică devine tot mai mult un monopol de stat.³² Reproșându-i lui Max Weber tendința spre definire a „cazurilor ideale”, dar și altor sociologi libertatea de a inventa concepte într-un mod arbitrar, fără verificarea empirică necesară a congruenței lor cu fenomenele sociale studiate, Elias reamintește că teoriile sociologice care nu se verifică prin efortul sociologiei empirice nu valorează nimic,

nici chiar numele de teorii.³³ Astfel, efortul său constă în definirea și exemplificarea istorică și actuală a procesului civilizării prin transformarea relațiilor de putere de la nivel social în general și de la nivel politic, în special.

Aparatul de dominație monopolist își are originea, subliniază Elias, în administrația „privată” a curților și domeniilor regale sau princiare.³⁴ Astfel, majoritatea organelor aparatului administrativ de stat s-au format prin diferențierea funcțiilor menajului princiar, uneori chiar prin absorbția organelor de gestiune autonome locale. Din momentul în care aparatul administrativ s-a transformat într-o instituție de stat sau publică, menajul stăpânului suveran a devenit, în cele mai bune dintre cazuri, o instituție printre altele, dacă nu a dispărut cu totul. Acesta este un exemplu folosit de Elias pentru transformarea unei proprietăți private în funcție publică și pentru socializarea monopolului cucerit de către un individ în urma unei succesiuni de lupte eliminatorii, care au condus, de-a lungul generațiilor, la o considerabilă acumulare de șanse de dominație monopolistă. Altfel spus, centralizarea puterii și monopolul privat ce se transformă apoi în funcție publică sunt rezultatul unei competiții cu final deschis, din care însă actorii sunt eliminați succesiv pe măsură ce șansele de dominație se acumulează tot mai mult în mână unei dinastii, a unei case nobiliare, chiar a unui rege. În portretul pe care Braudel i-l trasează lui Carol al V-lea (Charles Quint), istoricul nu se obosește să repete rolul jucat de șansă în acumularea de putere ca duce de Burgundia, apoi ca rege al Spaniei, în final, în calitate de Împărat Roman de Neam German.³⁵ Șansele de monopol al puterii de care se bucură succesorul și fiul său, Filip al II-lea, sunt incomparabil mai mari datorită succesului repurtat de tatăl său, succes reflectat în eliminarea succesivă a potențialilor rivali și monopolizarea șanselor de dominație. Spania lui Filip al II-lea nu ar fi fost puterea dominatoare a Mediteranei și a coloniilor de peste ocean fără lupta neîncetată a tatălui său împotriva Franței și Angliei, împotriva protestanților la Conciliul de la Augsburg, împotriva tendințelor centrifuge ale orașelor flamande și olandeze.

Dar exemplul predilect al lui Elias este monopolizarea șanselor de dominație de către regii Franței. Plecând de la harta Franței la moartea ultimului Capetian ce urcă prin succesiune directă la tron, Carol al IV-lea, Elias descrie procesul de concentrare a teritoriilor și a puterii regale. Desigur, ansamblul teritoriilor regale din jurul ducatului Franței este deja un puternic conglomerat, întinzându-se din Normandia în vest până în Champagne în est, în timp ce în sud comitatele de Poitiers, Toulouse și parțial cel de Aquitaine întregesc posesiunile Capetienilor, neîntrerupte decât de teritoriile comitatului de Anjou.³⁶ Deși un conglomerat important, acesta este departe

de a fi un regat coerent, teritoriile sale componente fiind mai puțin legate prin dependențe reciproce, prin diviziunea funcțiilor, și mai mult prin „uniunea personală”, prin persoana proprietarului central care era regele. Situația este cu totul alta în secolul al XIV-lea. Dacă înainte posesiunile și mijloacele de acțiune ale caselor princiare erau atât de limitate încât cavalerii din teritoriile limitrofe îi puteau concura în lupta pentru șanse teritoriale și militare, în secolul al XIV-lea, aceste case nobiliare nu mai reprezintă o amenințare serioasă.³⁷ Reunite într-un fel de „ordin”, scrie Elias, ele mai au încă o anumită pondere socială. Dar inițiativa a trecut acum în mâinile a câtorva case nobiliare, cele care au ieșit victorioase din confruntările anterioare. Acestea au acumulat atâtea posesiuni teritoriale încât ceilalți nu mai au capacitatea de a-i înfrunta, iar singura lor opțiune este o alianță cu cei puternici. Cei mai mulți dintre cavaleri nu mai au acum puterea de a dobândi posesiuni teritoriale bazându-se strict pe ponderea lor socială, adică folosind competiția liberă, și se văd plasați strict imobil în ierarhia socială.³⁸ Acum nu mai există ducate independente în Normandia și Aquitaine. Casele nobiliare ale conților de Champagne, Toulouse și Anjou au fost asimilate sau zdrobite. Nu mai concurează pentru șanse de dominație, alături de casa regală, decât ducii de Burgundia, cei de Bretania, de Flandra și, în mod cert, regii Angliei, care dețineau pe continent ducatul de Guyenne și alte posesiuni mai puțin importante. Concluzia trasă de Elias este că o societate de războinici caracterizată de o competiție relativ liberă a fost înlocuită de o nouă societate, în care concurența este supusă unei reglementări cu aspect de monopol.³⁹ Iar dintre casele nobiliare ce păstrează șanse de acces la poziții de dominație nu rămân în luptă, în cele din urmă, decât Capetienii și succesorii lor în Franța, respectiv Plantagenetii în Anglia, toți ceilalți foști competitori semnificativi fiind obligați să se alieze cu cei puternici.

Procesul de centralizare a puterii și de eliminare treptată a competitorilor dă naștere, pe măsura consolidării, unui sistem complex de interdependențe, în sensul în care cel care se află în fruntea ierarhiei nu mai este nici el liber, în ciuda puterii necontestate pe care o deține. Integrarea teritorială și echilibrul instabil al centrelor de putere încep să formeze un câmp de interacțiune constrângător, în grade diferite, pentru toți actorii. Chiar din timpul Războiului de O Sută de Ani, spune Elias, putem vedea dincolo de tendințele beligerante ale unor principii ambițioși, deloc de neglijat, o descărcare inevitabilă a tensiunilor în cadrul unei societăți formate din posesiuni teritoriale de un anumit ordin de mărime, o serie de lupte pentru supremație sau hegemonie purtate de dinastii concurente în interiorul unui sistem interdependent de unități de dominație aflate într-un echilibru instabil.⁴⁰ De altfel, remarcă Elias, integrarea

altor actori europeni, germani și italieni, în spațiul de interacțiune franco-englez prefigurează sistemul de interdependențe din secolele următoare. Încă din secolul al XVI-lea, dinamica de putere a Împăratului Roman de Neam German, mai cu seamă în contextul războaielor italiene, este tot mai pregnant însoțită de alterarea și reconfigurarea alianțelor la nivel mai larg, cu regele Angliei oscilând frecvent în alianțe succesive cu regele Franței sau cu Împăratul Roman.⁴¹ Acestea sunt semne premergătoare ale unui fenomen ce se va cristaliza mai târziu, în timpul Războiului de Treizeci de Ani, când Europa în ansamblul său se va transforma într-un sistem de țări interdependente, dotat cu un dinamism al echilibrului și al repartizării ponderilor care va face ca orice dereglare a balanței de forțe să se răsfrângă direct sau indirect asupra fiecărei unități teritoriale.⁴² Din această perspectivă putem înțelege, prin integrarea unor unități tot mai mari, prin creșterea interdependențelor, efectele globale ale conflictului european izbucnit în 1914.

Treptat, chiar economia se transformă în contextul organizării tot mai accentuate a concurenței. Eliminarea violenței fizice trebuie însă să aștepte ca diviziunea funcțiilor să fi atins un stadiu avansat, ca la finalul unei serii de lungi conflicte să apară o administrație specializată care să gestioneze funcțiile de dominație ca proprietatea sa socială, ca un monopol centralizat și public de utilizare a violenței fizice să se extindă la nivelul unor mari teritorii.⁴³ Acest lucru s-a întâmplat trecând prin faza dominației personale a regilor din cadrul sistemului absolutismului monarhic, în care regele beneficiază aparent de întreaga putere. Cum remarcă Elias, monarhul este întotdeauna mai slab decât ansamblul societății al cărui stăpân sau servitor suprem este. Ar fi suficient ca o fracțiune importantă din această societate să se ridice împotriva lui și poziția lui ar fi de nesuținut. Regele n-ar putea rezista acestei presiuni, așa cum nici un om nu poate rezista unei rețele de oameni interdependenți.⁴⁴ Poziția sa unică, autoritatea suverană a unui individ jucând rolul de stăpân social nu se explică decât prin faptul că o parte din interesele unor membri ai societății converg, în timp ce alții li se opun, că acțiunile lor concordă prin opoziție. Această poziție se explică prin ambivalența fundamentală a relațiilor sociale în interiorul unei unități sociale diferențiate. Ea îi conferă stăpânului suprem, conducătorului, un maxim de putere. Iar această îngemănare inextricabilă de interdependențe și de antagonisme dă naștere unui „mecanism absolutist”,⁴⁵ care este desăvârșirea unui lung proces social și nicidecum opera voluntară, programată, crudă chiar, a vreunui „tehnocrat” social.⁴⁶ Mai mult, acest mecanism social este un dispozitiv dinamic care multiplică în mod automat cea mai slabă forță aplicată leverului de comandă. Trebuie deci să folosești acest mecanism cu o prudență extremă, căci orice mică forță aplicată poate declanșa forțele enorme

ținute în echilibru. De aceea, chiar persoana aflată la comandă este supusă legilor și constrângerilor pe care mecanismul le impune. Marja sa de manevră este mai mare desigur decât a celorlalți, dar el este totuși tributar structurilor acestui mecanism. Această marjă se explică prin faptul că stăpânul central este ferm ancorat în centrul nevralgic al tensiunilor sociale și că poate profita de interesele și ambițiile opuse care, în interiorul sferei sale de dominație, se află în echilibru.

Cea care duce monopolul constrângerii din sfera semi-privată și semi-publică a monarhiei absolutiste în cea complet publică, a statului birocratic modern, este burghezia. Fără să fie pe deplin conștiente, grupurile burgheze care luptă împotriva sistemului de privilegii nobiliar ca atare, nu doar împotriva unui privilegiu anume, considerat deranjant, atacă înseși bazele formațiunilor burgheze anterioare, cele ale burgheziei corporative, orașenești. Acest lucru este posibil doar în momentul în care societatea începe să fie dominată de existența unei burghezii a cărei bază socială nu mai este reprezentată de privilegiu, atunci când o parte tot mai mare din rândul societății consideră că privilegiile garantate sau create de guvern, așa cum era cazul în epoca absolutistă, reprezintă o gravă perturbare a proceselor derivate din diviziunea funcțiilor.⁴⁷ Revoluția Franceză nu este doar lupta burgheziei împotriva nobilimii. Acestea se aflau deja de multă vreme în tensiune în cadrul sistemului de interdependențe specific regimului monarhic absolutist, fără ca burghezia să fie capabilă sau chiar nedorind ca victoria sa să ducă la năruirea sistemului de privilegii ca atare. Abia Revoluția de la 1789 reprezintă declanșarea unei tensiuni acumulate de multă vreme, care distruge existența burgheziei corporative, a deținătorilor privilegiilor din rândul stării a treia, a vechiului artizanat organizat în bresle, nu doar a ordinului social al nobililor.

Lupta burgheziei împotriva monopolului puterii regale nu vizează distrugerea acestui monopol, ci înlocuirea lui. Doar că acum nu mai avem de-a face cu un monopol personalizat, ci cu unul social difuz. Stabilirea unui monopol militar și polițienesc duce, în general, la apariția unor spații pașnice, câmpuri sociale în interiorul cărora folosirea violenței nu poate fi decât excepția. Formele de violență care au existat întotdeauna, dar care erau până acum integrate unui complex de violențe fizice și psihice devin izolate, ele fiind înlocuite tot mai mult cu „violența economică”, care este conștiința noilor norme.⁴⁸ Noile violențe și constrângeri sunt acum de o altă factură. Stabilitatea particulară a mecanismelor de auto-constrângere psihică ce constituie caracteristica tipică a omului „civilizat” este strâns legată de monopolizarea constrângerii fizice și de soliditatea crescută a organelor sociale centrale. Tocmai formarea acestor monopoluri permite stabilirea unui mecanism de „condiționare socială”, grație căruia fiecare individ este educat în sensul unui

autocontrol riguros permanent, al cărui funcționare este în parte automată.⁴⁹ Pe măsura extinderii rețelei de interdependențe în care diviziunea funcțiilor inserează indivizii, pe măsura lărgirii spațiilor umane ce se integrează prin efectele de interdependență în unități funcționale sau instituționale, omul incapabil să-și reprime impulsurile și pasiunile spontane își compromite existența socială. Cel care știe să își domine emoțiile beneficiază de avantaje sociale evidente și, astfel, fiecare este împins să reflecteze, înainte de a acționa, la consecințele actelor sale.⁵⁰

Procesul de refulare a impulsurilor spontane, de stăpânire a emoțiilor, de lărgire a spațiului mental prin calculul cauzelor trecute și al consecințelor actelor viitoare, acesta este procesul descris de Elias de transformare a comportamentului în sensul „civilizării”. Acest proces se intensifică și se generalizează pe măsură ce se precizează diviziunea funcțiilor, pe măsură ce crește numărul indivizilor ale căror acțiuni trebuie armonizate.⁵¹ Prin monopolizarea violenței fizice, indivizii nu mai pot folosi nestingheriți violența. Ea este limitată la circumstanțe anume, la război sau la ciocniri revoluționare, la lupta sancționată social împotriva dușmanilor externi sau interni.⁵² Nici chiar în enclavile temporale și spațiale ale societății civilizate unde se acordă concesiile folosirii violenței, cum ar fi războaiele între națiuni, moderația și transformarea agresivității nu ar mai putea fi „anulate” peste noapte. Cu toate acestea, această „anulare” se poate dovedi posibilă în cazul unor condiții extreme, tulburări sociale și deprivare extremă, dar poate mai ales o propagandă puternic orchestrată pentru a trezi în indivizi și a legitima, într-un anumit grad, instinctele defulate, manifestările pulsionale proscrise de civilizație, precum plăcerea de a omorî și a distruge.⁵³ Al Doilea Război Mondial rămâne un avertisment pentru civilizația europeană. Colonialismul european, cu ideologia și practicile sale, a degradat ideea de umanitate. El este cel care a făcut posibil transferul comportamentelor inumane din colonii în inima Europei, odată ce tensiunile acumulate între statele europene au făcut posibil un conflict generalizat.⁵⁴ Condiționarea socială și autocontrolul au cedat apoi repede în fața propagandei antisemite, care a pregătit terenul distrugerii și crimei, ca expresie modernă a „banalității răului”.⁵⁵

Depășirea naturii și controlul tot mai accentuat asupra mediului fizic, natural, a transformat însă omul. Mai mult decât orice altă specie, adaosul cultural a dus la viețuirea sa într-un mediu complet construit. Din perspectiva unui naturalist precum Lorenz, progresele culturale descrise de Elias cu privire la mecanismele de monopolizare a violenței fizice legitime și de transformare a habitusului uman nu elimină contrastul dintre natură și cultură. Deși behavioriștii americani, pe care Lorenz îi acuză de o mare responsabilitate în colapsul moral și cultural al Statelor Unite, cred

că natura poate fi depășită prin învățare, rezultatele procesului de transformare a omului și a societății prin creșterea puterii oamenilor asupra naturii nu sunt îmbucurătoare. Deși agresiunea este un instinct natural, un instinct al luptei împotriva indivizilor din aceeași specie,⁵⁶ cultura modernă a transformat în cazul omului raporturile naturale dintre indivizi și a le-a dus dincolo de orice justificare naturală. Performanțele nedorite, fără justificare din punct de vedere al adaptării la mediul natural, dar perfect explicabile cultural, reprezintă de fapt perturbări ale unor mecanisme comportamentale specifice și trebuie privite, deci, drept patologice.⁵⁷

În lumea naturală, o proprietate structurală a tuturor sistemelor organice superior integrate este regularizarea prin intermediul circuitelor de reglare sau homeostaze. Astfel, angrenajul de efecte e compus dintr-un număr de sisteme ce își amplifică reciproc funcțiile.⁵⁸ Atunci când se află într-un astfel de sistem de conexiuni inverse pozitive, orice amplificare a unui stimul poate duce, prin propagare exponențială, la amplificarea în avalanșă a tuturor funcțiilor sistemului. Regularizarea specifică sistemelor vii este tocmai de aceea realizată prin homeostaze prin introducerea în procesul ciclic o singură verigă de regularizare. Efectul ei asupra verigii următoare este cu atât mai slab cu cât acțiunea verigii anterioare era mai puternic. Astfel se naște un circuit de regularizare, altfel spus un „feedback negativ”. Cultural vorbind, omenirea civilizată pare să-și fi pierdut orice capacitate de regularizare prin astfel de homeostaze, conexiunile inverse pozitive nefăcând decât să ducă la exacerbară funcțiilor, devenite patologice. Iar exemplele nu lipsesc!

Doar viața însăși, nu indivizii vii luați separat, își permite să acumuleze energie și să crească, acumulând astfel tot mai multă energie și crescând tot mai mult. Lupta nemiloasă cu mediul anorganic, scrie Lorenz, dar și mecanisme specifice de regularizare internă speciilor vii, au făcut întotdeauna ca numărul indivizilor să fie limitat. Doar omul modern, cu capacitatea lui nemaivăzută de control prin cunoașterea profundă a mediului înconjurător, progresele tehnologiei, chimiei și medicinei, doar el face să se întâmple ceea ce nu li se întâmplă niciodată sistemelor vii, anume să se sufoce singur prin suprapopulare.⁵⁹ Iar suprapopularea, aglomerarea unor mase tot mai mari de oameni în orașe, duce chiar la pierderea celor mai înalte și nobile însușiri pe care le identificăm ca fiind specifice umane. Suprapopularea duce la înstrăinare, la diluarea fără precedent a dragostei față de aproapele nostru, redus la un număr extrem de limitat de prieteni apropiați, pierduți în masa amorfă de chipuri în continuă schimbare. Așa cum remarcă Lorenz, această atitudine scoate în evidență o sumbră caracteristică de *neomenie*, o ecranare împotriva contactelor umane care duce la cele mai cumplite manifestări de indiferență față de

soarta celor de lângă noi.

Însă supra-aglomerarea în orașe nu duce doar la fenomene ale dezumanizării prin intermediul factorilor de epuizare și eșuare a relațiilor interumane, ci declanșează și comportamente evident agresive.⁶⁰ Ca și când acest lucru nu ar fi periculos în sine, ecologia omului, anume relațiile speciei umane cu mediul înconjurător, se transformă mai repede decât în cazul oricărei alte vietăți prin credința eronată că resursele naturale sunt inepuizabile. Prin progresul tehnologiei sale în progresie exponențială, omul civilizat declanșează schimbări ce duc la distrugerea biocenozelor în care și de pe urma cărora trăiește. Altfel spus, pustiind, orbit de vandalism și de lăcomie, natura vie ce îl adăpostește, omul civilizat se amenință singur cu ruina ecologică.⁶¹ Mai mult, înstrăinarea tot mai accelerată de natura vie este în mare măsură vinovată de abrutizarea estetică și etică a omului civilizat. Înconjurat doar de opera sa, operă foarte ieftină și urâtă, omul se urâțește și sufletește. Iar orbirea sufletească față de ceea ce este frumos ar trebui pe drept considerată drept o boală psihică. Nu trebuie deci să ne mire de ce imaginea histologică a unui țesut normal comparat cu cea a unei tumori maligne este izbitor de asemănătoare cu o comparație dintre centrul funcțional al unui oraș istoric european cu periferia sa modernă. Ceea ce este comparabil este pierderea de informație, degradarea prin simplificare și uniformizare. Ca și în cazul periferiilor orașelor formate din construcții extrem de simple, uniforme și urâte (bazate fiind pe planuri arhitectonice lipsite de imaginație, dictate de motivații pur comerciale), celulele tumorii și-au pierdut acea informație genetică de care aveau nevoie pentru a-și îndeplini rolul de verigă utilă în cadrul comunității de interese a organismului. O astfel de celulă, scrie Lorenz, se comportă acum ca un animal unicelular, sau mai bine spus ca o tânără celulă embrionară, divizându-se fără măsură și infiltrându-se fără menajamente în țesuturile sănătoase învecinate, pe care le distruge.⁶² Iar în privința mediului construit din periferiile orașelor, verdictul lui Lorenz este abrupt. Considerentul comercial, dar și moda uniformizatoare, duc la situația ca toate marginile de oraș ale țărilor civilizate să fie populate de sute de mii de locuințe identice, care nu pot fi deosebite decât prin numerele alocate, dar nemeritând numele de „casă”, ele fiind mai degrabă simple baterii de grajduri pentru oameni folositori (în consonanță cu expresia de „animal folositor”).⁶³

Întrecerea cu sine însuși este altă caracteristică a societății occidentale moderne care pare să aibă un caracter patologic, atunci când este comparată cu funcțiile sistemelor vii. Ca și alte conexiuni inverse pozitive, ea are efect de avalanșă, devenind mai curând o povară decât un avantaj. Spre deosebire de selecția determinată de anumiți factori din mediul înconjurător, selecția intraspecifică produce schimbări în zestrea

genetică ce s-ar putea dovedi chiar catastrofale.⁶⁴ Exemplul folosit de Lorenz sunt aripile remige ale fazanului mascul. Deși ele oferă individului o putere de atracție mai mare, deci șanse de împerechere mai mari, lungimea lor poate fi fatală în cazul unui zbor rapid și reușit. Dacă masculii fazan încă zboară, spune Lorenz, cu siguranță acest lucru se datorează selecției exercitată de factori exteriori, cel mai probabil de animale de pradă de la sol. Ce funcție joacă atunci ritmul de lucru al omenirii civilizate? Care factor exterior ar putea „îmblânzi” efectele dezastruoase ale acestei lupte duse de oameni împotriva oamenilor, din moment ce, spre ghinionul ei, omenirea civilizată a învățat să stăpânească toate puterile mediului înconjurător aflate în afara speciei sale, știind însă atât de puține despre sine însăși, încât este total neajutorată în fața efectelor satanice, așa cum le numește Lorenz, ale selecției intraspecifică? Oamenii civilizați consideră concurența intraspecifică atât de naturală, încât ostilitatea generalizată față de aproapele nostru este de la sine înțeleasă. Pentru omul modern nu mai este valoros decât ceea ce-i aduce succes în cadrul concurenței nemiloase, iar orice mijloc îl ajută în această luptă devine un scop, o valoare în sine.

Utilitarismul, ca expresie a confuziei dintre mijloace și scopuri, este regula și filozofia zilelor noastre. Acest lucru nu este vizibil doar în spațiul construit, unde argumentele estetice au devenit desuete, dar și în educație. În primul caz, tot ceea ce sporește acumularea de bani sau grăbește procesele obținerii de bani (conform dictonului amintit de Lorenz care spune că „Time is money”), care economisește orice secundă, se prezintă ca o valoare mult mai mare decât distrugerile aduse vieții oamenilor sau a mediului înconjurător. O autostradă mai rapidă, o stradă mai lată, o parcare mai încăpătoare, un bloc de locuințe mai înalt, toate sunt mai valoroase decât estetica sau sănătatea generală. Cum spune Lorenz, câștigarea unei jumătăți de oră reprezintă pentru toată lumea o valoare în sine pentru care nici un sacrificiu nu poate fi prea mare.⁶⁵ Oricum, nimeni nu se va întreba cu ce preț s-au obținut aceste „performanțe”.

În al doilea caz, cel al educației tinerilor, lucrurile sunt și mai dureroase, pentru că efectele pe termen lung se pot dovedi dezastruoase. Adaptarea educației la „piață”, orientarea către abilități care sporesc „competitivitatea”, transformă de fapt educația dintr-o bogăție interioară într-un avantaj exterior. Până de curând, remarca Elias, educația avea drept funcție să-l ridice pe om, să-l îmbogățească, generând specificul istoric german al orientării către „cultură” și nu către „civilizație”, așa cum este specificul Franței sau al Angliei. În cazul celor două țări, „civilizația” grupează într-un singur concept mândria națională, progresele Occidentului și ale umanității, în general. Pentru germani, „civilizația” este ceva util, desigur, dar secundar, anume latura exterioară a omului, în contrast

cu acea „cultură”, văzută drept definiția personală, mândria propriilor realizări și a propriei naturi.⁶⁶ Deși termenul de „cultură” are parțial un caracter competitiv, căci îi compară pe indivizi în funcție de bagajul lor de cunoștințe, cel puțin aceste cunoștințe se referă la date intelectuale, artistice și religioase.

Idealul tânărului care se străduiește, care depune un efort susținut pentru a se „cultiva”, pentru a se îmbogăți și crește interior, a apus. Supus presiunilor economiei de piață capitaliste, tânărul ieșit de pe băncile facultății va îngroșa rândurile acelei armate de forță de muncă disponibile din complexul ansamblului de mașini care fac mașini, anume din tipul caracteristic de *Homo faber* modern. Pătruns de „iluminare științifică”, de multe ori redusă la caracterul său aplicativ simplu, de tehnică pură, acesta trăiește cu credința că doar ceea ce poate fi înțeles pe cale rațională ar face parte din tezaurul stabil de cunoștințe ale omenirii, nesocotind neprețuita comoară conținută de tradițiile oricărei culturi vechi, dar și în învățăturile religiilor autentice.⁶⁷

Ajuns aici, spune Lorenz, tânărul va combina credința în capacitatea științei de a genera pur și simplu din neant în mod rațional o întregă cultură, cu tot ce ține de ea, de o atitudine de ură față de generațiile anterioare. Aceasta se adaugă la fenomenele anterioare, la suprapopulare, la concurența comercială, la distrugerea mediului înconjurător și înstrăinarea față de armonia sa, la „moartea termică” a simțurilor, la moleșire și efeminare, la infantilismul generat de fenomenul intoleranței la neplăcere și de dorința de a satisface rapid, fără mari eforturi, toate dorințele, pe care marketingul le încurajează. Toate acestea reduc dramatic capacitatea omului modern de a discerne între bine și rău,⁶⁸ când utilitarismul omnipotent nu face decât distincția între plăcut și neplăcut, ușor și dificil, rapid și îndelungat, profitabil sau neprofitabil. Ori tocmai o re-evaluare, o revalorizare educativă a tuturor pseudo-valorilor venerate în ziua de azi ar fi o măsură radicală, capabilă să pună stavilă unor fenomene precum cele descrise mai sus, mai cu seamă cercul vicios al întrecerii comerciale, susținut de confuzia bine întreținută între dorințe și nevoi.⁶⁹ O astfel de măsură radicală pare însă puțin probabilă în contextul actual al perturbării comportării morale, care induce nu doar la o simplă dispariție a tot ceea ce resimțim ca fiind bun și cuviincios, ci care dă naștere chiar unei dușmăanii împotriva acestor valori.⁷⁰ Sfărâmarea tradiției și receptivitatea la îndoctrinare sunt ultimele ingrediente ale cultivării urii față de generații, grupuri sau indivizi izolați. Fără discernământ, fără valori culturale tradiționale, sedimentate prin experiența de viață a multor generații, oamenii moderni s-au debarasat de toate constrângerile mediului înconjurător, ultimul care ar fi putut proceda la o selecție benefică a comportamentelor. Rețeta pentru dezastru conține, din păcate, și armele nucleare, adică o garanție pentru

o distrugere rapidă și completă.

Tabloul descris de Lorenz ne reamintește dureros că omul este prin natura sa, adică prin filogeneza, o ființă culturală. Cum subliniază Lorenz, pornirile instinctive ale omului și stăpânirea lor responsabilă, cultural determinată, formează un sistem coerent, în care funcțiile celor două subsisteme, natural și cultural, se află în totală rezonanță. Iar un dezechilibru, cât de mic, poate induce o perturbare într-un mod mai rapid decât și-ar putea închipui cei mai mulți dintre oameni, care continuă să creadă în atotputernicia rațiunii și a învățării.⁷¹ Dimensiunea compensării pe care omul o realizează prin controlul propriilor porniri, concluzionează Lorenz, este din păcate redusă. Altfel cum am putea explica, în cadrul omenirii civilizate, persistența și exacerbarea funcțiilor naturale devenite patogene?

Note:

1. Konrad Lorenz, *Les fondements de l'éthologie*, Paris, Flammarion, 1984.
2. Charles Darwin, *The Origin of Species*, London, Harper Collins, 2011.
3. Konrad Lorenz, *Cele opt păcate capitale ale omenirii civilizate*, trad. rom. Vasile V. Poenaru, București, Humanitas, 2012.
4. Idem, *Les fondements de l'éthologie*, p. 202.
5. *Ibidem*, p. 369.
6. *Ibidem*, p. 370.
7. *Ibidem*, p. 301.
8. Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, trad. rom. Ion Dur și Mircea Ivănescu, București, Humanitas, 2006, în special partea a treia, „Totalitarismul”.
9. Konrad Lorenz, *Les fondements de l'éthologie*, p. 395.
10. *Ibidem*, p. 397.
11. *Ibidem*, p. 401.
12. Johan Huizinga, *Homo ludens. Încercare de determinare a elementului ludic al culturii*, trad. rom. H. R. Radian, București, Humanitas, 2002.
13. Norbert Elias, *La civilisation des moeurs*, Paris, Calmann-Lévy, 1973. Această traducere este primul volum al studiului *Über den Prozess der Zivilization* (1939, 1969).
14. *Ibidem*, p. 298.
15. *Ibidem*, pp. 300-301.
16. *Ibidem*, pp. 301-302.
17. *Ibidem*, p. 326.
18. *Ibidem*, pp. 306-307.
19. *Ibidem*, pp. 360-361.
20. *Ibidem*, p. 305.
21. *Ibidem*, p. 359.
22. *Ibidem*, p. 365.
23. Norbert Elias, *La société de cour*, Paris, Flammarion,

1985.
24. *Ibidem*, p. 96.
25. *Ibidem*, p. 96.
26. *Ibidem*, p. 112.
27. *Ibidem*, p. 113.
28. *Ibidem*, pp. 248-249.
29. *Ibidem*, p. 247.
30. Norbert Elias, *La civilisation des moeurs*, p. 440. Anterior, în teza de abilitare (publicată mult mai târziu cu titlul *La société de cour*), Elias le denumea „formații” sociale.
31. *Ibidem*, p. 440.
32. Norbert Elias, *La dynamique de l'Occident*, Paris, Calmann-Lévy, 1975. Această traducere este al doilea volum al studiului *Über den Prozess der Zivilization* (1939, 1969).
33. Norbert Elias, *La société de cour*, p. LX și p. 233.
34. Idem, *La dynamique de l'Occident*, p. 33.
35. Fernand Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 2013.
36. Norbert Elias, *La dynamique de l'Occident*, p. 57.
37. *Ibidem*, p. 59.
38. *Ibidem*, p. 59.
39. *Ibidem*, p. 60.
40. *Ibidem*, p. 77.
41. Fernand Braudel, *Ecrits sur l'histoire*.
42. Norbert Elias, *La dynamique de l'Occident*, p. 79.
43. *Ibidem*, p. 84.
44. *Ibidem*, p. 114.
45. Norbert Elias, *La société de cour*.
46. Norbert Elias, *La dynamique de l'Occident*, p. 115.
47. *Ibidem*, p. 120.
48. *Ibidem*, p. 188.
49. *Ibidem*, p. 188.
50. *Ibidem*, p. 189.
51. *Ibidem*, p. 245.
52. Norbert Elias, *La civilisation des moeurs*, p. 441.
53. *Ibidem*, p. 442.
54. Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, în special partea a doua, „Imperialismul”.
55. Idem, *Eichmann la Ierusalim. Raport asupra banalității răului*, trad. rom. Mariana Neț, București, Humanitas, 2007.
56. Konrad Lorenz, *Așa-zisul rău. Despre istoria naturală a agresiunii*, trad. rom. Ioana Constantin, București, Humanitas, 2005.
57. Konrad Lorenz, *Cele opt păcate capitale ale omenirii civilizate*, p. 10.
58. *Ibidem*, p. 15.
59. *Ibidem*, p. 18.
60. *Ibidem*, p. 19.
61. *Ibidem*, p. 26.
62. *Ibidem*, p. 27.
63. *Ibidem*, p. 28.
64. *Ibidem*, p. 31.
65. *Ibidem*, p. 34.
66. Norbert Elias, *La civilisation des moeurs*, p. 12.

67. Konrad Lorenz, *Cele opt păcate capitale ale omenirii civilizate*, p. 73.
68. *Ibidem*, p. 68.
69. Dorința de „a fi la modă” este astfel generată și întreținută de producția de bunuri în sine, care este tot mai mult una de tip *in-built obsolescence*, adică de purtătoare a caracterului inerent obsolet, destinat deprecierei valorice subiective, nu a deprecierei fizice, obiective. Automobilele, telefoanele mobile, nenumărate *gadget*-uri și articole vestimentare sunt special concepute în acest mod.
70. Konrad Lorenz, *Cele opt păcate capitale ale omenirii civilizate*, p. 69.
71. *Ibidem*, p. 57.

Bibliography:

- Arendt, Hannah, *Eichmann la Ierusalim. Raport asupra banalității răului / Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, București, Humanitas, 2007.
Darwin, Charles, *The Origin of Species*, London, Harper Collins, 2011.
Elias, Norbert, *La civilisation des moeurs / The History of Manners*, Paris, Calmann-Lévy, 1973.
Elias, Norbert, *La dynamique de l'Occident / State Formation and Civilization*, Paris, Calmann-Lévy, 1975.
Elias, Norbert, *La société de cour / The Court Society*, Paris, Flammarion, 1985.
Huizinga, Johan, *Homo ludens. Încercare de determinare a elementului ludic al culturii / Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*, București, Humanitas, 2002.
Lorenz, Konrad, *Așa-zisul rău. Despre istoria naturală a agresiunii / On Aggression*, București, Humanitas, 2005.
Lorenz, Konrad, *Cele opt păcate capitale ale omenirii civilizate / Civilized Man's Eight Deadly Sins*, București, Humanitas, 2012.
Lorenz, Konrad, *Les fondements de l'éthologie / The Foundations of Ethology*, Paris, Flammarion, 1984.

